

Vztah člověka k zápachu v každodenním životě. Od středověku do současnosti

Jan Koumar

Úvod

Zápach je pro současnou západní společnost výrazný problém. Představy o osobní hygieně se dnes zdají být natolik důležité, že malé děti si už nenadáávají: „*jsi blbec*“, jak to dělávaly před třiceti lety, ale: „*ty smrdíš*“. Tělesné pachy jsou v naší společnosti chápány jako cosi ponižujícího, kultura těla je zaměřená na jejich odstraňování či alespoň popírání. Alain Corbin v předmluvě své práce *Narcis a Miazma* říká, že „*pronikavý čich se vyvíjí v obráceném poměru k inteligenci*“,¹ což znamená, že čich je v hierarchii smyslů na posledním místě a že silně vyvinutý čich ukazuje na silnější animalitu a slabší inteligenci. To by mohlo vést k jednoduchému tvrzení, že společnost, která se k pachům staví tak jako ta naše, je společností vysoce inteligentní a že důraz kladený na idealizovanou nepřítomnost pachů je dokladem růstu společenské inteligence. Je tomu skutečně tak?

Pachy jako součást mravů

Vzhledem k výše vznesené otázce je třeba si uvědomit, že snaha po odstranění zápachů z každodennosti člověka neznamena odstranění čichových vjemů jako takových, ale daleko častěji jejich nahrazení tím, co se společensky považuje za vůně. Zatímco se tedy okolo osob v městské hromadné dopravě v ideálním případě nemá šířit odér potu, nikdo nebude namítat, bude-li se okolo nich šířit odér drahého parfému nebo vůně pomerančů. Nezvyšuje se tedy práh citlivosti na čichové vjemy, co se mění, je způsob, jakým společnost hodnotí, co je vůně a co zápach.

Kategorizace vůní a zápachů může sice být individuálně odlišná, jsou ale čichové vjemy, které se jako zápach hodnotí téměř obecně. Vnímání zápachů přitom vychází ze sociálního učení: malé dítě si při přebalování se svými výkaly hraje bez problémů do doby, než si všimne, že přiběhla maminka, začala krčit nos a hlasitě projevovat nesouhlas s tím, co že to dítě bere do ruky. Chápání některých čichových vjemů jako zápachů a jiných jako vůní je součástí toho, co Jan Sokol nazývá společným mravem.² V něm jde vlastně o společensky vymáhanou konformitu, nutnou pro fun-

1 CORBIN, A. *Narcis a Miazma*. Praha: Argo, 2004, str. 14.

2 SOKOL, J. *Etika a život*. Praha: Vyšehrad, 2010, str. 66–73.

gování každodenních kontaktů mezi lidmi, mrav je místně a časově proměnlivý a nemá žádné rozumné odůvodnění: jednoduše „se dělá“, aniž by se příliš uvažovalo o tom, proč a kdo s tím začal – odůvodňování, že „je přirozené smrdět“, nemá proto v oblasti mravu nejmenší váhu. Mrav je podle Sokola především zásadně odlišný od morálky, vyjádřené individuálními příkazy typu: „Nezabiješ!“ a od etiky, která se zabývá hledáním toho nejlepšího života: „ze směřování těchto tří rovin pak plynou i poměrně vážná nedorozumění s nebezpečnými společenskými důsledky“.³ Mravní normy podléhají proměnám: zatímco některé se uvolňují (v posledních letech například v oblasti sexuality), jiné se naopak utužují (například právě v oblasti zápachů).

Pachy a civilizační proces

Jak se pohled na vnímání pachů v dějinách vyvíjel? Ubohá úroveň hygieny ve středověku sice znamenala, že lidé zřejmě výrazně páchli, to však neznamená, že páchli rádi. V křesťanství nacházíme touhu po čistotě, symbolizovanou křtem a omytím křestní vodou: šlo však spíše o čistotu duchovní než tělesnou. Přes opakovaná tvrzení o páchnoucím středověku lze po celou dobu jeho trvání doložit existenci lázní: Virginia Smith mluví o diplomatických lázních i o tradici koupání v horkých pramenech.⁴ Představy o zapáchajícím středověku je třeba brát spíše jako pověru, vždyť i světci ve středověkých legendách často vydávají vůni, ať již za života jako sv. Dominik,⁵ nebo po smrti. Zápach je i ve středověku spojován s vyloučenými skupinami lidí, Le Goff píše, že puch je jedním z projevů zkaženosti těla: Židům je proto typicky přičítán pach kozla.⁶ Britský profesor kulturních a společenských dějin Mark Jenner tvrdí, že co se zapáchajícího středověku týče, jde o mýtus: „Vše je totiž založeno na zvyku. Člověk v minulosti reagoval na zápach velice podobně jako člověk dnešní. A s rozvojem hygieny rámeček tolerovaných pachů rapidně klesá.“⁷

Zvětšování odstupu od vlastních tělesných afektů a funkcí sleduje v prvním díle své práce O procesu civilizace Norbert Elias. Mimo jiné podrobuje rozboru proměny postojů člověka k přirozeným potřebám a postupný

3 Tamtéž, str. 69.

4 SMITH, V. Clean: A History of Personal Hygiene and Purity. Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 174–178.

5 Student, jehož trápí hříšné tělo, ucítí s Dominikovy ruky vůni, která je tak omamná, že jej z tělesných neřestí vyléčí. (DE VORAGINE, J. Legenda Aurea. Praha: Vyšehrad, 2012, str. 206).

6 LE GOFF, J.; SCHMITT, J., C. Encyklopedie středověku. Praha: Vyšehrad, 2014, str. 350.

7 WAGNER, M. „Středověk páchnul, ale dnešek není výjimkou,“ tvrdí Mark Jenner. Online.

vývoj chování při vykonávání těchto potřeb. Ten se skládá ze dvou interdependentních procesů: psychogeneze – vývoje ovládnání vlastních pudových afektů, která jde ruku v ruce se sociogenezí – vývojem státu a společenského uspořádání. Zatímco ve středověku bylo vykonávání tělesných potřeb veřejné a nezatížené pocity studu a trapnosti, později se tyto úkony ze společenského života vytěsňují jako *cosi*, o čem se nemluví. „*Pouhá připomínka toho, že mají co do činění s těmito nutnostmi, vzbuzuje v lidech v přítomnosti ne zcela blízkých osob pocity trapnosti, a ve společenské konverzaci se proto vyhýbají všemu, co by mohlo i jen vzdáleně, jen asociativně připomínat tělesné potřeby a s nimi spojené úkony.*“⁸ To samo o tělesných potřebách neříká nic špatného, proces civilizace nemá nikde cíl, k němuž by špěla, větší civilizovanost tedy podle Eliase nelze označit za lepší. Jak však proces civilizace postupuje, mění se přístup k některým praktikám denního života, jedny se stávají jeho běžnou součástí (například dvorné chování), zatímco jiné jsou odsouvány do zákulisí.

Hygiena, dezodorizace a voňavkářský průmysl

Že každému živému tvorů je určitý pach přirozený, prohlásil v roce 1756 Withof. Tvrdí, že všechny orgány do svého okolí šíří pach, který je jejich nedílnou součástí.⁹ Míra tolerance zápachu je v té době v porovnání se současností neuvěřitelně vysoká: na konci 18. století se „*na hřbitově Neviňátek mladé dívky procházejí a švitoří pronásledovány pachem mrtvol; uprostřed smrdutého zápachu se nakupují šaty.*“¹⁰ Běžnost zápachu ve městech, kde je koncentrováno na malé ploše velké množství lidí, se ale proměňuje v době osvícenství. V 19. století jsou pachy obviněny ze škodlivého vlivu na organismus. Likvidují se hřbitovy uvnitř měst a špína s pachem se stále více spojuje s infekcí a nebezpečím úmrtí. Mění se i hygienické podmínky věznic a nemocnic, zavádí se nutnost tyto prostory větrat, lépe se promýšlí odvod splašků z latrín.

Nastává éra voňavkářského průmyslu, součástí parfémů jsou však přísady, které by dnes zákazníka odradily. „*Pižmová vůně*“ lidských exkrementů byla například součástí vonné esence v Eau de Mille Fleurs, „*a to zejména tehdy, pokud byl použit výkal jedinice zcela zdravého a fyzicky zdatného.*“¹¹ Napoleonova manželka, císařovna Josefína, si sice nechávala posílat drahé parfémy z Martiniku, z její intimní korespondence ale

8 ELIAS, N. O procesu civilizace I. Praha: Argo, 2007, str. 208–9

9 CORBIN, A. Narcis a Miazma. Praha: Argo, 2004, str. 40

10 Tamtéž, str. 61..

11 Tamtéž, str. 70.

vysvítá, že v jejím sexuálním životě hrály důležitou roli tělesné pachy.¹² Součástí typicky mužského pachu je v té době vůně doutníků a cigaret. Pomalu se prosazuje zvyk umývání a koupání, který do té doby odporuje ideálu mramorově bílé pokožky s modrými žilkami – taková pokožka se nejlépe utvářela pod nánosem špíny. Eliasovo tvrzení o směru šíření odstupů k afektům z vyšších vrstev dolů je viditelné na situaci na vesnici, kde ještě dlouho přetrvává víra v archaické léčebné metody a tradice. „*Lidové moudrosti radí nezadržovat ani říhnutí, natož pšouky, všímají si řetězové reakce při močení, spřádají sítě zákazů spojených s koupelí*“.¹³ Společné močení mužů je zde považováno za znak sociability a venkovští kněží často odporně zapáchají, čímž zpřítomňují ideál tělem pohrdajících světců ze Zlaté legendy.

Nová citlivost k zápachům

I na venkov však všechny hygienické návyky pomalu pronikají a s nimi se západní společnost mění na společnost, která nepříjemné podráždění čichových orgánů těžce snáší. Proces odstupu od tělesných pachů je stále výraznější v posledních letech. V knize *Scent and Scent-sibilities* popisuje K. Low svůj etnometodologický výzkum, v němž respondentům kladl otázky ohledně pachů. Někteří z nich považovali v protikladu ke Corbinově názoru čich přímo za hlavní smysl a tělesný pach za „*sociální násilí*“. Jeden z respondentů tvrdil, že: „*máme pět smyslů a čich je z nich ten nejdůležitější, (...) pach těla každého okamžitě odradí. Takže vůně patří k základní zdvořilosti*“.¹⁴ Na základě tělesných zápachů také účastníci stejného výzkumu odlišovali rasy. Jeden z účastníků jmenovaného výzkumu říká: „*Rozhodně bych nechtěl smrdět jako Ind. Dobře. No ... prostě se s tím smíříte, že smrdí no a tím to končí*“.¹⁵ Někteří účastníci dále na základě pachů rozlišují třídu pracujících, výše postavených a chudiny.

Jak ukazuje Corbin, v případě hnutí za dezodorizaci společnosti šlo především o odvrácení hrozeb epidemií nakažlivých chorob. Spolu s Eliášem lze však říci, že pro současný odstup od tělesných pachů se hygienické zdůvodnění používá spíše jako druhotné: nejprve se podle něj mění „*afektové rozpoložení, citlivost a chování lidí, sice s mnoha výkyvy, ale přesto zcela určitým směrem. Potom se v určitém bodě zjistí, že toto chování je hygienicky správné, tj., ospravedlní se prostřednictvím jasnějšího vhledu*

12 Tamtéž, str. 183.

13 Tamtéž, str. 201.

14 LOW, K., E., Y. *Scent and Scent-sibilities: Smell and Everyday Life Experiences*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009, str. 44.

15 Tamtéž, str. 91.

do kauzálních souvislostí, a tím (...) se toto chování dále upevní.“¹⁶Všechny páchnoucí věci a úkony jsou z běžného života odsouvány na okraj, umírající i mrtvá těla již nejsou nedílnou součástí života, ale jsou „antisepticky“ umístěna do nemocnic a krematorií.

Zde lze zmínit i v průběhu historie periodicky se objevující zálibu v epilaci a depilaci. Současné reklamní prostředky na zákazníky útočí snahou po odsouzení chování nekorelujícího s módními trendy: v reklamní kampani Nivea jsou tak zarostlý hrudník a intimní partie odsouzeny do éry jeskynního muže¹⁷, „nemilosrdný boj“¹⁸ je vyhlášen už ne jen zápachu, ale obecně pocení! V ideálu muže vyholeného nejen na tváři tak lze spatřovat podřízenost všeobecnému strachu z tělesných zápachů a jejich prevenci dříve, než vůbec mohou vzniknout.

Závěr

Moderní společnost sama sebe ráda vidí jako hygienickou, a tudíž vyspělou. Hodnocení čichových vjemů jako pachy, či vůně je však součástí mravů, které se v průběhu procesu civilizace vyvíjejí. Protože Eliasův civilizační proces ještě neskončil – nemá totiž cílovou metu, k níž by bylo možné směřovat – ošklivost, která některé pachy provází, nic neříká o skutečné povaze čichového vjemu: ten je společenskou záležitostí. Zatímco středověký světec měl pohrdat hygienou a tělem obecně, dnešní kult těla by jej označil za septické monstrum. Jaký bude v oblasti vůní a pachů další vývoj, je tedy hádankou, jejíž řešení záleží na vývoji celé společnosti a jejích mravů.

Dostupné online <http://www.afo.cz/novinky/stredovek-pachnul-ale-dnesek-neni-vyjimkou-tvrdi-mark-jenner-77/> [cit. 2017-02-14].

Jan Koumar

Vystudoval jsem magisterský obor Historická sociologie na Fakultě humanitních studií, v současné době na stejné fakultě pokračuji v doktorském studiu oboru Aplikovaná etika. Věnuji se především tématu etiky každodenních situací a jejím proměnám v průběhu dějin, svou diplomovou práci jsem napsal na téma „Etické souvislosti sexuality“. E-mail: jan.koumar@gmail.com.

16 ELIAS, N. O procesu civilizace I. Praha: Argo, 2007, str. 187.

17 NIVEA MEN. Zapomeňte na Yettiho! Průvodce úspěšného muže. Online.

18 NIVEA MEN. Potní žlázy. Průvodce úspěšného muže. Online.